

Dr. OBRAD STANOJEVIĆ
REDOVNI PROFESOR PRAVNOG FAKULTETA U BEOGRADU

RIMSKO PRAVO

bosanskohercegovačko izdanje

REDAKTOR: DR. LUČIĆ ZDRAVKO
DOCENT PRAVNOG FAKULTETA U SARAJEVU

»MAGISTRAT«, Sarajevo

RECEPCIJA RIMSKOG PRAVA

Opći pogled

Recepcijom rimskog prava naziva se prihvatanje rimskog prava u srednjevjekovnoj Evropi kao važećeg, pozitivnog prava. To je jedinstveni slučaj u historiji da se pravni sistem jedne civilizacije koja više ne postoji primjenjuje više stoljeća poslije njene propasti.

Osnovni razlozi za recepciju su razvoj trgovine, pojava gradova i građanskog staleža. Sve to je pred pravni sistem postavljalo zadatke koje to, feudalno pravo, nije bilo u stanju riješiti. Rimsko pravo, međutim, imalo je gotova rješenja za većinu problema koje su donosili življi promet i procvat gradova. Nekada je ta recepcija bila putem uticaja, naročito školovanih pravnika, (*posredna recepcija*), a nekada je bila posljedica odluke vladara (*neposredna recepcija*).

Kada je 476. godine propalo Zapadno Rimsko Carstvo, nije prestala historija rimskog prava niti je Justinijanova kodifikacija označila kraj pravnog poretka starih Rimljana.

U Bizantiji, sve do njene propasti 1453, neprekidno je primjenjivano rimsko pravo, ali je ono, kao tipično robovlasničko pravo, sve više prilagođavano potrebama jednog feudalnog društva. Sa opadanjem robno-novčane privrede sve je manja potreba za razvijenim obligacionim pravom i za svim onim institutima koje poznaje rimsko stvarno pravo.

Na Zapadu, poslije najezde barbara i uspostavljanja ranofeudalnih država, osim izvjesnih tragova u gradovima, naročito Italije i južne Francuske, rimsko pravo je tokom vremena praktično iščezlo iz upotrebe. Katolička crkva, koja je preuzela državnu organizaciju Rimskog Carstva, prenijela je evropskom srednjem vijeku latinski jezik, koji postaje neka vrsta esperanta učenih ljudi Evrope, dok se Bizantija vratila, ili, tačnije, ostala vjerna grčkom. Na ruševinama antike u Evropi su nastale ranofeudalne države sa jednim potpuno novim sistemom. Potrebno je bilo da prođu stoljeća, da se javi trgovina i gradovi i da kultura dostigne neki nivo da bi potomci onih istih barbara, koji su sa mržnjom uništavali jednu dekadentnu civilizaciju, shvatili neke njene vrijednosti. Oni nastoje ponovo uspostaviti ono što su preci uništavali, otkopati što je zemlja prekrila, pročitati prvobitne tekstove na palimpsestima. Tako nastaje renesansa, a pravna renesansa je najraniji i najtipičniji vid ovog preobražaja, koji će Evropu, od zaostalog, pretvoriti u tehnološki i kulturno najnapredniji dio svijeta. Ovdje postoji diskontinuitet u

primjeni rimskog prava, jer je ono, poslije više stoljeća zaborava, ponovo postalo predmet interesiranja, i počelo se ponovo primjenjivati.

Na Zapadu je rimsko pravo bilo u službi, u prvom redu, robnovčanima odnosima i građanskom staležu u nastajanju. Otuda je najveća pažnja posvećena privatnom pravu u cjelini, a posebno obligacionom pravu. Politički trijumf buržoazije bio je i trijumf rimskog prava.

Zbog ovoga naziv *ius civile* (što u starom Rimu znači: pravo građana grada Rima) dobija novo značenje – civilno pravo počinje značiti: *imovinsko, privatno, građansko pravo* u širem smislu.

Rimsko pravo na istoku

Bizantija

Prema poznatom bizantologu, Georgiju Ostrogorskom, tri su osnovna elementa na kojima je izgrađena bizantijska civilizacija: *grčko, odnosno helenističko kulturno nasljeđe, rimska državna i pravna tradicija i hrišćanstvo (pravoslavlje)*.

Dok je feudalizam Zapadne Evrope nastao na ruševinama robovlasništva, Bizantija je ušla u srednji vijek uz održavanje etničkog, kulturnog i državno-pravnog kontinuiteta. Tako je nastao jedan poseban oblik feudalizma, koji je specifičan u odnosu na zapadni, ali ima paralele u društvenom i privrednom poretku nekih istočnih zemalja (Kina, Japan).

Zapadna nauka je doskora bila nepravedna prema Bizantiji. Stvoren je pojam "bizantinizam" kao sinonim političke lukavosti i dvoičnosti, nabrajani su vladari koji nisu završili prirodnom smrću, iako je bilo ubistava i trovanja i na zapadnim dvorovima. Postoji više okolnosti koje su ovome doprinijele. Najprije relativna kulturna zaostalost Zapada, a sirovi polubarbarin je sklon da u civiliziranoj sredini vidi dekadenciju. Ovome je doprinio i raskol između katoličke i pravoslavne crkve 1054. godine. Poznato je da su sukobi unutar iste vjere ili ideologije katkad suroviji nego sa ideološkim i vjerskim neprijateljima. Kada su krstaši pošli u pohod na Kristov grob, kao saveznici Bizantije, bili su toliko zadivljeni bogatstvom Konstantinopolja da nisu mogli odoljeti – opljačkali su Bizantinca.¹ Kasnije su svoje barbarsko pljačkanje pravdali karakternim grijesima Bizantinaca, u skladu sa onom Tacitovom mudrošću da je u prirodi čovjeka da mrzi onog ko ga je ozlijedio.

Bizantija je bila najciviliziranija država, bar ovog dijela svijeta. Konstantinopolj veličinom i ljepotom nije zaostajao za Rimom iz vremena najvećeg procvata i brojao je

¹ Tom prilikom je silno blago preneseno u Zapadnu Evropu: zlato, umjetnički predmeti, relikvije. Konji koji se nalaze ispred crkve svetog Marka u Veneciji dio su tog plijena. Kao i čuveno platno iz Torina u koje je, navodno, zamotano Kristovo tijelo kada je skinut sa križa ("Kristov pokrov").

vjerovatno blizu milion stanovnika, u vrijeme kada su Pariz, Minhen i London imali jedva 30.000.

Bizantijski zbornici rimskog prava

Bizantijski vladari smatrali su se jedinim zakonitim nasljednicima rimskih imperatora, a Bizantinci sebe nazivaju "Romeji" što znači Rimljani. Zato se carevi pridržavaju rimskog prava. Međutim, tipično robovlasničko pravo sve je manje odgovaralo jednoj feudalnoj sredini. To stanje su vladari prevazilazili na dva načina: prepravkama rimskog prava ("u pravcu većeg čovjekoljublja") i izdavanjem novih zbornika, koji su bolje odgovarali društvenim potrebama, ali su bili primitivniji od ranijih, rimskih (*Zemljoradnički zakon*, *Pomorski zakon* i drugi).

Iako je Justinijan zaprijetio da se "niko ni od sadašnjih ni od budućih pravnik" ne usudi komentirati i mijenjati njegov zbornik, kao što smo vidjeli, već je on sam morao donositi nove zakone (*Novellae*). U osmom stoljeću je Lav III Isavrijski izdao jednu preradu Justinijanove kodifikacije na grčkom jeziku pod nazivom *Ekloge* ("izbor" zakona). Uz odredbe iz porodičnog i obligacionog prava, dat je i jedan broj krivičnihopravnih normi, u kojima, umjesto "ispravki u pravcu većeg čovjekoljublja", nalazimo nečeg čega u rimskom pravu nije bilo, osim kad je riječ o robovima: kazne sakaćenja.²

Ekloge su primjenjivane u Bizantiji gotovo stoljeće i po. Oko 880. godine Vasilije I Makedonski, energičan vladar koji je uspio za neko vrijeme preoteti Italiju od Arabljana izdao je *Prohiron* (Zbornik proširenih zakona), a nešto kasnije *Epanagoge* (Zbornik ponovljenih zakona). Isti vladar je započeo jedan ambiciozniji poduhvat, ali ga je završio tek njegov sin i nasljednik na prijestolu, Lav Mudri, koji je 892. godine izdao *Vasilike* ili *Bazilike* ("carske knjige"). To je obimniji kodeks od ranijih bizantijskih prerada rimskog prava, koji se više oslanja na Justinijanov *Corpus iuris civilis*. Razlika je u tome što je ovdje materija izložena po pitanjima, tako da su u okviru 60 knjiga i naslova prikupljena sva pravna pravila koja se odnose na isti problem, bez obzira da li se ona nalaze u *Kodeksu*, *Institucijama*, *Digestama* ili *Novelama*.

Iako pregledniji, ovaj zbornik je bio obiman tako da je premašivao stvarne potrebe Bizantije tog vremena. Zato su pravljene izvodi kao i prerade, koje su uzimale u obzir i novije zakonodavstvo. Jedna od najpoznatijih prerada ove vrste je *Heksabiblos* ("šestoknjižje") solunskog pravnik Konstantina Armenopulosa, nastala sredinom četrnaestog stoljeća. Ovaj zbornik je primjenjivan u oslobođenoj Grčkoj sve do 1946. godine, kada je stupio na snagu Građanski zakonik.

² Veća surovost bizantijskog prava samo je prividna. U robovlasničkom društvu neposrednu primjenu prinude ne organizira država niti pravni sistem, već porodica i porodični starješina. Mi posredno, iz spisa ljekara ili drugih svjedočanstava saznajemo kako je neki gospodar iskopao oko robu zato što ga nije "lijepo poslužio". Robovi su "stvari", predmet imovine i na neki način van prava. U feudalizmu i kmet je čovjek, subjekt i zato prinuda prema njemu biva pravno regulirana.

Rimsko pravo u zapadnoj Evropi

Jedan pogled na Zapadnu Evropu: "Dugo putovanje u noć"

Feudalizam, čiji se korijeni naziru već u poznoj Rimskoj Imperiji, bio je u mnogo čemu suprotnost antičkoj civilizaciji. Selo vlada nad gradom, poljoprivreda nad ostalim privrednim djelatnostima, promet zamire, ne samo dobara već i ljudi. Prema nekim statistikama ogromna većina stanovništva (preko 80%) radala se, živjela i umirala, a da nikada nije otišla iz svog sela dalje od 20-30 km, koliko je rastojanje do najbližeg pijačnog mjesta. To je, uopće uzev, statično društvo u kome je i položaj ljudi u socijalnoj hijerarhiji određen rođenjem i, sem u bajkama, uglavnom nepromjenjiv.

Ipak je bilo nekog napretka. Novi poredak je humaniji, seljak (kmet) nije više stvar, već je čovjek. Bilo je promjena i u privredi: uveden je teži, gvozdeni plug, umjesto "dvopoljnog" primjenjuje se "tropoljni" način obrade zemlje. Dok se gotovo sva proizvodnja u antici temelji na mišićima roba ili životinja, sada se više koristi snaga vode i vjetra. Vodenice i vjetrenjače, koje su samo malo korištene u staroj Grčkoj i Rimu, sada postaju dio svakodnevnog pejzaža.

Međutim, u pogledu kulture, čiji je dio i pravo, ovo vrijeme je ne korak, već skok unazad. Evropa je nekoliko stoljeća po padu Rima bila "tamni vilajet" u odnosu na Bizantiju i islamski svijet. Istok zna za svilu, kompas, barut, rakete, papir i neku vrstu štampe (Kina). Arapske (ustvari "indijske" cifre) su dale silan podstrek matematici. U to vrijeme u Evropi čak i vladari nose grube tkanine, spavaju na slamaricama i gotovo ne znaju za ličnu higijenu. Jelo se rukama a od pribora je upotrebljavan samo nož ili kašika. Prvu viljušku Zapad je vidio kada je bizantijska princeza gostovala u Veneciji. Arapski svijet je znao za bolji čelik (sablja "dimiskija" tj. iz Damaska), bio je vojnički superiorniji. Arapi su osvojili Španiju i tamo ostali sedam stoljeća, a dolazili su i mnogo dublje, do srca Francuske. Turci su pokorili Balkan i držali ga pet stoljeća, a u dva navrata su opsjedali Beč. Arapska medicina i filozofija bila je na višem stupnju nego na Zapadu. Poslije bitke kod Poitiersa/Poatje/ (732. g.) Francuzi su otkrili uzengije kao dio konjaničke opreme, sitnicu koja je davala mnogo veću stabilnost u sedlu. I neke riječi arapskog porijekla svjedoče o ovoj nadmoći Istoka nad Zapadom: alkohol (na arapskom: napitak), magazin, admiral. Konstantinopolj, Bagdad, Damask bili su pravi velegradovi u odnosu na Pariz, Minhen, London, koji su imali veličinu i atmosferu palanki. Jedino je stanje u Italiji bilo nešto bolje i to iz dva razloga: zbog većih ostataka antike i zbog dodira sa Istokom. Na posredovanju u trgovini između Evrope i istočnih država (Bizantija, Kina, Indija, kasnije arapske zemlje) Venecija je izgradila svoje bogatstvo i uticaj. Slični razlozi doveli su do procvata Đenove, Napulja, Firence. Prva banka Evrope javlja se u Veneciji polovinom XII stoljeća, a nešto kasnije u Đenovi ("Banka Svetog Đorđa" koja i danas postoji). Zato je međunarodni bankarski rječnik pun italijanskih termina (banka, bankrot, konto), uz poneku arapsku riječ (tarifa).

Šta je izazvalo preokret i od Evrope stvorilo rasadnik ideja, predvodnika u naučnoj i tehnološkoj revoluciji? To je onaj duhovni preobražaj koji se naziva "preporod", renesansa. On se naročito osjeća poslije krstaških ratova, te prilike za masovni dodir sa Grčke i Rima. Grčkoj, toj "vječitoj mladosti ljudskog duha", kada se radilo o umjetnosti i filozofiji, a Rimu, kada je riječ o pravu i državi. Jedan od prvih oblika ovog preobražaja bila je pravna renesansa, koja je započela u gradovima Italije krajem XI i početkom XII stoljeća proučavanjem *Digesta* i drugih dijelova Justinijanove kodifikacije.

Barbarski zbornici rimskog prava

Kada su na teritoriji Zapadnog Rimskog Carstva nastale ranofeudalne države, u njima je pravo primjenjivano po personalnom načelu, kao što je bio slučaj i u najranijoj rimskoj historiji. Germani su živjeli po svom običajnom pravu, a romanizirani starosjedioci po rimskom pravu, iako je to pravo, zbog opadanja privrede bilo daleko od klasičnih uzora ("vulgarno rimsko pravo"). Kao nosioci suvereniteta, vladari su u novoosnovanim državama izdavali zbornike rimskog prava za pokorene starosjedioce. Ovi zbornici su stariji od Justinijanove kodifikacije, ali su oni tipološki mladi i predstavljaju bijedne ostatke jednog velikog pravnog sistema, dok je Justinijanova kodifikacija njegov briljantan završetak.

Edictum Theodorici (Teodorikov edikt) je izdao istočnogotski kralj Teodorik oko 500. godine u sjevernoj Italiji. Sadržao je izvode iz tri prejustinijanska zbornika carskih konstitucija: Gregorijanovog, Hermogenijanovog i Teodosijevog kodeksa, kao i dosta široke izvode iz Paulovih *Sentencija*. Primjenjivao se i na starosjedioce i na Gote, vjerovatno zato što se Teodorik smatrao zakonitim vladarem dijela Rimskog Carstva i što je formalno priznavao vlast istočnorimskog cara.

Slijedeći zbornik je *Lex Romana Visigothorum* (Rimski zakon Zapadnih Gota) koji je napravila komisija po nalogu zapadnogotskog vladara Alarika II 506. godine. Zove se još i *Alarikov brevijar* (Alarikov skraćeni zbornik). Primjenjivan je samo na starosjedioce na teritoriji današnje Španije i Južne Francuske. Pored izvoda iz tri kodeksa i Paulovih *Sentencija*, sadržao je odlomke iz Gajevih *Institucija*. Vjerovatno je ista komisija i približno u isto vrijeme sastavila i Gajeve epitome (*Epitome Gai*), u kojima je preporučena sadržina prva tri komentara Gajevih *Institucija*. Bilo je i drugih zbornika slične namjene i sadržine (Eurikov zbornik u Južnoj Francuskoj i Španiji, *Lex Romana Burgundionum* u Sjevernoj Francuskoj i drugi). Vremenom su potpuno preovladali feudalni elementi, a starosjedioci i došljaci su se stopili u jedan narod. Trgovina je gotovo zamrla tako da je onaj veliki broj pravila koja su regulirala prodaju, zakup, najam, zajam i druge ugovore postao nepotreban. Jedino su se neki ostaci rimskog prava zadržali u gradovima Italije i Južne Francuske ("zemlja pisanog prava").

Glosatori

Kao što se bizantijski carevi nazivaju "vasilevs romejon", i germanski vladari uzimaju titulu "*imperator romanorum*", a i jedno i drugo znači: rimski car, car Rimljana. Oton III je oko 1000. godine, naložio sudovima da "ne narušavaju zakon našeg presvijetlog prethodnika Justinijana". Međutim, stvarnog poznavanja rimskog prava nije bilo. Tako se u jednoj francuskoj ispravi poziva na rimsko pravo, a u stvari je to bilo poglavlje iz srednjovjekovnog zbornika tzv. Rotarijevog edikta.³

Iako je nekih preteča bilo i ranije (škola u Paviji), početak pravne renesanse vezuje se za Bolonju i školu glosatora. U XI stoljeću privukao je pažnju jedan prepis Justinijanovih *Digesta*. On je do XV stoljeća bio u Pizi, ali su ga Florentinci prenijeli kao ratni plijen u svoj grad, pa se zato zove *Florentina*. Nekada su zakonski spomenici predstavljali dragocjen ratni plijen, što je danas nezamislivo. Tako je elamski kralj poslije pobjede nad Babiloncima prenio bazalni stub sa tekstom Hamurabijevog zakona iz Babilona u Suzu, gdje je i pronađen početkom ovog stoljeća.

Prvi koji je počeo čitati i komentirati *Digesta* bio je pravnik i filolog *Irnerije* (Irnerius 1050-1130). Škola koju je osnovao dobila je naziv po glosama, bilješkama između redova (*glossa interlinealis*) i pored teksta (*glossa marginalis*). To su najprije bile male primjedbe ili tumačenja riječi i izraza koji su postali nerazumljivi, jer je srednjovjekovni latinski i način razmišljanja bio nešto drugačiji od klasičnog. Neke su glose upućivale na slična pravila u drugim dijelovima Justinijanove kodifikacije, a bilo je i čitavih malih studija.

Osnovna obilježja ove škole su: a) skolastički metod i b) veliko poštovanje prema rimskom pravu.

Ranoj skolastici je temelje dao Augustin a konačni oblik Toma Akvinski (XIII stoljeće). U očima crkvenih mislilaca znanje predstavlja zaokruženi i skladan sistem do kojeg se dolazi formalno-logičkim putem. Ovakvim metodom su glosatori prilazili i rimskom pravu koje je za njih "pisani razum" (*ratio scripta*), jedna harmonična cjelina. Oni u njemu ne vide historijske naslage niti protivrječnosti.

Glosatori su sakupljali glose koje se odnose na isto pitanje ili grupu pitanja u zbirke zvane *summae*, a bilo je i još uopćenijih zbirki: *summae summarum*.

Autoritet rimskog prava bio je toliki da je nekada dovodio do nategnutih rješenja i pogrešnih rezultata. Tako su glosatori, polazeći od rimskog shvatanja svojine kao potpune vlasti na stvari, suočeni sa rascjepkanošću ovlaštenja u imovinskim odnosima svog vremena, stvorili ustanovu podijeljene svojine: *dominium utile*, *dominium directum* i *dominium eminens*. Englesko pravo, koje se razvijalo van uticaja rimskog prava, izgradilo je kategorije koje bolje pristaju feudalnim odnosima na zemlji.

Ponekad su glosatori pogrešno čitali latinski original i time stvarali nove pojmove, od kojih su neki bili korisni. Tako je u XII stoljeću uveden pojam "pozitivno pravo" koji

³ Lopez, nav. djelo, str. 174.

je nastao pogrešnim čitanjem izraza *ius positum*.⁴ Ovaj termin nauka danas široko koristi, iako je, u suštini, besmislen. Bilo je i pogrešnih tumačenja koja su zavedila na krivi put, recimo da je za stavljanje dužnika u docnju dovoljan protek vremena (a rimsko pravo je zahtijevalo i opomenu od strane povjerioca).

I pored ovih lutanja i omaški, period od jednog stoljeća u kome su djelovali glosatori predstavlja vrijeme kada je pravna nauka ostvarila veliki napredak. Iako oni ne uočavaju historijsku dimenziju, vremenska distanca, novi ugao gledanja, upoređivanje pravila koja se nalaze u raznim dijelovima kodifikacije koju je sastavila Tribonijanov komisija, navodili su na nove zaključke, na **pretvaranje rješenja jednog slučaja u opće pravno načelo**. To su, naravno, tek počeci, koje će nastaviti i razviti druge škole koje su zatim nastale na proučavanju rimskog prava.

Iz raznih zemalja Evrope (Francuske, Njemačke, Holandije, Poljske, Engleske) dolazili su mladi ljudi u Bolonju i druge gradove Italije učiti pravo. Poslije Bolonje počinju sa radom pravne škole u Sijeni, Padovi i drugim gradovima. Ranije se smatralo da su to činili uglavnom iz naučne radoznalosti, a ne zbog potreba prakse, ali neka novija istraživanja to opovrgavaju. U Italiji rimsko pravo nije nikada potpuno zaboravljeno, a u XI stoljeću počinje da se primjenjuje u rješavanju sporova. Prvi slučaj citiranja Justinijanove kodifikacije, bez navođenja izvora (a riječ je o C. 7.65.1) datira iz 1060. godine, a 1076. godine u sporu žitelja Sigicija, mjesto pored Firence, sa obližnjim manastirom, stranke su se pozivale na *Digesta*. Prema tome, rimsko pravo postaje autoritet za sudove i dobija praktičnu vrijednost za advokate i sudije. Zaista je teško zamisliti da bi neko iz Upsale, Londona, ili Varšave krenuo prema Italiji da studira nešto što ima samo teorijski značaj. Naravno da su to tek nagovještaji, a ne prava recepcija, jer privredni život nije još uvijek zahtijevao široku primjenu sveg onog bogatstva pravnih pravila koje je nudila Justinijanova kodifikacija.

Nasljednik Irnerija bio je *Bulgar* (*Bulgarus*), koji se smatra najboljim od tada cijeenjenih "četiri doktora" (ostala tri su: *Jakob*, *Hugo* i *Martin*). Napisao je knjigu *De regulis iuris*. Poznat je bio i *Aco* (*Azzo*), pisac jedne zbirke glosa (*Summa*), čiji se uticaj osjetio sve do Engleske, gdje ju je Bracton /Brakton/ često citirao u svom "Komentaru o zakonima i običajima Engleske". *Placentin* (*Placentinus*) je metod glosatora ("*italijanski metod učenja*" – *mos docendi italicus*) prenio u Francusku, u Montpellier /Monpelje/, a *Vakarije* (*Vaccarius*) u Englesku, u Oksfordu. I poslije Vakarija bilo je dodira Engleske sa učenim pravnicima Italije. Tako je kralj Edvard I zaposlio kao pravnog savjetnika Akurzijeveg sina.

Posljednji glosator bio je *Akurzije* (*Accursius*) koji je sredinom XIII stoljeća sakupio sve glose prethodnika u jedan zbornik, tzv. *Glossa ordinaria*, koji je sadržao preko 62.000 glosa. Objavljivanje ove zbirke značilo je kraj škole glosatora, jer se potvrdilo pravilo da kodificiranje znači pretvaranje nečeg živog i elastičnog u kruti kanon.

Prvi univerziteti

Prvi evropski univerziteti su bili posljedica intelektualne radoznalosti, pobudene renesansom. Oni nisu nastali odlukom vladara ili crkve, već spontanom organiziranjem studenata i profesora, što je dalo od samog početka jedan pečat autonomnosti.

Studije su isprva išle u tri pravca: teologija, medicina i pravo. Centar za teologiju bio je Pariz, za medicinu Salerno na Siciliji (uticaj Arabljana) i Montpellier u Francuskoj. Pravo je, kao što smo vidjeli, imalo Bolonju.

Bolonja je bila model za evropske univerzitete. U početku se studiralo samo rimsko pravo, i to Justinijanova kodifikacija, a ubrzo, već u XII stoljeću, dodato je i kanonsko pravo. To se desilo pošto je monah Gracijan sakupio crkveno pravo u zbornik pod nazivom "Gracijanov dekret" (*Decretum Gratiani*, oko 1140. g.). Onaj ko završi studije oba ova prava dobijao je titulu *doctor iuris utriusque* (doktor oba prava).

Ubrzo su vladari uviđjeli kakvu korist donose studije i univerziteti, pa su počeli davati privilegije. Jedan od prvih bio je Fridrih Barbarosa koji je oko 1150. g. studentima i profesorima Bolonje ustanovio slijedeće povlastice: imunitet na putu od kuće do fakulteta, izuzeće od sudske nadležnosti redovnih sudova (mogli su izabrati za sudiju profesore ili biskupe), zabrana da se studenti uzmu kao taoci za dugove svojih sugrađana (što je, inače, bila redovna pojava u to vrijeme). Vremenom se zabranjuje ulazak policije na teren univerziteta. Ukratko univerziteti dobijaju autonomiju, koja je jedna od tekovina kulturne historije, postaju oaza samouprave u inače opresivnom društvu.

Broj studenata je rastao. Bolonja je krajem XIII stoljeća imala oko 1.000 studenata, ne samo iz Italije, već i iz drugih zemalja Evrope.

Poslije Bolonje, počinje sa radom Cambridge /Kembridž/ (1209), potom Padova (1224. iste godine i Napulj), zatim Sijena, Salamanka u Španiji (oko 1220), Toulouse /Tuluz/ (1229). U slijedećem stoljeću se osnivaju univerziteti u Parizu, Pragu, Krakovu, Kölnu.

Univerziteti postaju žarišta ne samo intelektualne, već i političke djelatnosti, njihov uticaj je sve veći i oni pripremaju novo razdoblje u kome će demokracija, sloboda stvaralaštva i intelektualna radoznalost biti one buktinje koje će razbijati srednjevjekovni mrak.

Postglosatori

Od sredine XIII pa sve do XVI stoljeća, polazeći u prvom redu od Akurzijeve *Glossa ordinaria*, razvija se nova varijanta "italijanskog načina podučavanja" (*mos docendi italicus*) – škola postglosatora ili komentatora.

Njima je bio bliži tekst glose od Justinijanovog originala, jer su glosatori prilagodili rimsko pravo duhu vremena. Postglosatori su nastavnom i naučnom djelatnošću doprinijeli još većem širenju uticaja rimskog prava, ali su, pored toga, u većoj mjeri nego

glosatori, bili usmjereni ka praksi. Oni su nastavili posao glosatora dodajući ono što su rimski pravници svjesno izbjegavali: uopćavanja, izvlačenja načela iz konkretnih rješenja. Pored toga su upoređivali rimsko pravo sa važećim pravom, sa gradskim statutima, feudalnim običajima i kanonskim pravom. Mnoge definicije i pravne izreke, koje se pripisuju Rimljanima, ustvari su nastale tumačenjima od strane glosatora i potonjih srednjovjekovnih pravnika.

Najvažniji predstavnici ove škole bili su Ćino, Bartol i Baldo. *Cinus de Pistoia* (Ćino Pistojski, preminuo 1336.) je bio savremenik i prijatelj Dantea, napisao je komentar Justinijanove kodifikacije i smatra se osnivačem sudske medicine. Nešto manje uspješno bavio se ljubavnom poezijom.⁵ *Bartolus de Sassoferrato* (Bartol Sasoferski, umro 1357.) je bio profesor prava u Perugia /Peruđa/. Posebno se bavio gradskim statutima i sukobima partikularnog prava, tako da se smatra začetnikom međunarodnog privatnog prava. Njegov ugled bio je toliki da se govorilo kako nema dobrog pravnik bez poznavanja Bartolovog djela (*Nemo iurista nisi bartolista*). Njegov učenik je *Baldus de Ubaldis* (Baldo Ubaldski, preminuo oko 1400.) koji je predavao na više italijanskih univerziteta.

Škola “elegantne jurisprudencije”

Poslije potiskivanja racionalnog iracionalnim (poznata je izreka Tertulijana, borbenog kršćanskog ideologa iz II stoljeća: *Credo quia absurdum est* – vjerujem jer je nevjerojatno, apsurdno),⁶ nauke teologijom, ovog svijeta “onim”, u Evropi se počinju osjećati nova strujanja u intelektualnom životu. Dodir sa Istokom, otkriće antike, oživljavanje privrede i gradova, doveli su do humanizma i renesanse. Honorije Autunski, porijeklom Nijemac ili Englez, koji živi u Parizu tvrdi: “Nema drugog autoriteta do istine dokazane razumom” što je potpuna negacija Tertulijanove izreke. U početku, teologija i novi kritički metod su saveznici. Govorilo se kako svećenik mora biti obrazovan, kao što plemić mora biti vičan ratovanju. Ali je zatim došlo do razlaza i ljudska misao se oslobodila vjerskog dogmatizma. Naročito je bio veliki uticaj *Donoa* (Donellus), koji se proširio i van Francuske.

Pod uticajem ovih ideja, javlja se i u pravnoj nauci nova škola. Njen preteča je Italijan *Alcijat* (*Alciatus* umro 1550.), ali su glavni predstavnici Francuzi: *Kiža* (latinizirano *Cuiacius*, umro 1590.), *Dimulen* (latinizirano *Molinaeus*, umro 1566.). Ovoj školi pripada i *Dionisije Godfroa* (*Gothofredus*, umro 1622.), koji je prvi izdao Justinijanov zbornik, pod nazivom *Corpus iuris civilis*, primjenjujući novi Gutenbergov pronalazak, štampariju.

Škola je dobila naziv po težnji ka elegantnom stilu, što je bila posljedica nastojanja njenih pripadnika da se približe klasičnim rimskim pravnicima. Osim toga, zove se i

⁵ O ovoj poeziji i njegovoj reputaciji zavodnika (*maximus amator*) podsmješljivo govori Crnjanski u svojim *Putopisima* (Beograd, 1983, str. 172).

⁶ Tertulijan je želio reći da je njegova vjera jača od razuma.

“historijska” škola (*rana historijska škola*, da bi se razlikovala od one u XIX stoljeću), jer je, nasuprot glosatorima i postglosatorima, odbacivala tumačenja i insistirala na originalnim tekstovima, u kojima je vidjela i historijske naslage. Pravnici ove škole sa nipoštaštvom govore o radu glosatora. Oni tvrde da su *Digesta* “haljine od zlata”, ali da kao nakit, misleći na glose, “imaju dubre”. Tako se, nasuprot “italijanskom načinu učenja” (*mos docendi italicus*), javlja novi, francuski način učenja: *mos docendi gallicus* koji se vremenom širi i izvan Francuske.

Kulturni nivo od XI do XIV stoljeća bio je nizak. Zato su glosatori, iako su osjećali veličinu rimskog prava, bili prinuđeni izgraditi pomoćni aparat koji će ovo pravo približiti načinu razmišljanja tog vremena. Tako se, kao most između rimskog prava i vladajućeg sistema ideja, javljaju glose. Sada, međutim, uslijed humanizma i renesanse, vraćanja izvornim antičkim uzorima, širenja obrazovanja, bio je moguć neposredan odnos sa rimskim tekstovima, pa je ovaj pomoćni aparat postao nepotreban. Otuda prezir prema radu glosatora, koji je nezaslužan, jer ne vodi računa o okolnostima u kojima je ova škola nastala.

Zasluga “elegantnih jurisprudencata” je u vraćanju originalnim izvorima. Ovi pravници su uočili historijsku dimenziju rimskog prava, oni zapažaju interpolacije, pokušavaju da rekonstruiraju Zakon 12 tablica (*Gothofredus*). Pronalazak štampe je omogućio umnožavanje *Digesta* i drugih dijelova Justinijanovog korpusa u velikom broju primjeraka, tako da će one, uz Bibliju, postati najraširenije knjige, naročito na univerzitetima.

Prodor rimskog prava u praksu (*usus modernus Pandectarum*)

U privrednom i kulturnom životu Evrope desile su se krupne promjene. Pod uticajem krstaških ratova i dodira sa Istokom Evropa je živnula. Ona, pored Platona, zahvaljujući Arabljanima, upoznaje i Aristotela, pronadana su nova Ciceronova djela. Kada je Carigrad pao u turske ruke, presječen je put prema Istoku, ali uskoro biva otkrivena Amerika.

Otkriće Amerike je događaj od prvorazrednog značaja. Ono što je ranije bio Mediteran, postaje sada Atlantik, to novo Sredozemlje. Kulturni i privredni centri Evrope se pomjeraju sa Juga Evrope na obale Atlantskog okeana. Količina plemenitih metala porijeklom iz novootkrivenih krajeva, taj glavni motiv konkvistadora i drugih avanturista koji su plovili preko mora, za manje od sto godina udesetostručila se u Evropi. Stari kontinent je dobio od novog krompir (koji je spasio Evropu gladi), kukuruz, paradajz, grah, papriku, duhan i nove venerične bolesti, koje su imale bezazlene oblike tamo, a katastrofalne ovdje. A izvozila je: konje, kokoške, pšenicu i neke svoje bolesti koje su tamo izazvale pustoš.

Od tih novina najprije su korist imale Španija i Portugal, ali se zlato brzo prelijevalo van njihovih granica, jer su ove države bili više potrošački nego proizvodni centri. Zatim se u opću trku za zlatom, za drugim rudama i kolonijama uključuju Francuska, Belgija i Holandija. Na kraju, ali najuspješnije uzima učešće Engleska. Njemačka i Italija su

se suviše kasno pridružile, jer su se ujedinile tek u XIX stoljeću. Njihovo nezadovoljstvo i želja da dobiju veće učešće u globalnoj podjeli područja uticaja i kolonija (a gotovo sve je već bilo podijeljeno) dovelo je do napetosti koja je bila jedan od uzroka Prvog svjetskog rata i, donekle, fašizma.

Evropa postaje žarište novih ideja, ona priprema industrijsku revoluciju, koja će joj omogućiti osvajanje drugih zemalja. Društveni sloj, koji je isprva bio nezapažen, trgovci-pokučari, koji idu od vašara do vašara, bankari, vlasnici manufaktura, uskoro se pretvara u moćnu klasu. Dok je u feudalizmu selo dominiralo, sada se osjeća sve veći uticaj gradova. Novi privredni i društveni odnosi postavljaju probleme koje feudalno pravo, nastalo na bitno drugačijim temeljima, nije bilo u stanju da riješi. Pravници su u rimskom pravu našli pravila koja su se u najvećoj mjeri uklapala u novi poredak. Rimsko pravo je bilo neka vrsta Ali-babine pećine, "riznice gdje je svaki mogao da uđe i da nađe ono što mu je potrebno da bi riješio pravni problem".⁷

Prodor rimskog prava u praksu, imao je različite vidove u raznim zemljama. Negdje je recepcija bila postepena i *posredna*, kao što je bio slučaj u Italiji, Francuskoj, dalmatinskim gradovima, a u drugim zemljama je bila *neposredna*, posljedica naredbe vladara, što se desilo u Njemačkoj. A bilo je zemalja u kojima je rimsko pravo zabranjivano, i to u Francuskoj samo neko vrijeme, a u Engleskoj trajno.

Broj učenih pravnikā je neprekidno rastao.⁸ Pravnici školovani na rimskom pravu u Bologni, Padovi, Pizi, Montpellieru, Parizu i drugdje, kad god je bilo moguće, sve češće primjenjuju rješenja koja je nudio Justinijanov korpus, odnosno *Glossa ordinaria*, iako ih na to niko nije ovlastio. Kada sastavljaju statute gradova ili druge zakonske akte, kada sastavljaju ugovore za stranke ili presuđuju u sporovima, oni sve više primjenjuju rimsko pravo. To je posredna recepcija.

U Engleskoj je jedno vrijeme proučavano rimsko pravo, naročito otkako ga je Vakarije počeo predavati na Oksfordu. Međutim, dosta rano, tzv. Mertonskim statutom iz 1236. zabranjena je njegova primjena: *Nolemus leges Angliae mutare* (ne želimo da mijenjamo zakone Engleske). To je bila posljedica bojazni engleskog plemstva da se uz ostale norme rimskog prava ne provuče i načelo da vladar nije ničim ograničen (*princeps legibus solutus*) i to u vrijeme kada se ono ogorčeno borilo da ograniči ovu vlast. Pored toga, i vladar i plemstvo su naslućivali da se iza rimskog prava krije nova snaga, koja je ugrožavala poredak. Iz istih razloga su plemići bili protiv republike. Tako je englesko pravo ostalo po strani od općih tendencija u razvoju prava kontinentalne Evrope i stvorilo svoje "opće pravo" (*Common law*). Ne znači da se Engleska udaljila od nekog zajedničkog modela, već upravo obrnuto, Englezi su ostali vjerni feudalnoj tradiciji (kao i u drugim stvarima, na primjer u sistemu mjera, koji je sve doskora ostao srednjovjekovni, odnosno antički), a zemlje kontinentalne Evrope su se razvile u jednom drugom pravcu, najviše pod uticajem rimskog prava i građanskih revolucija.

Primjer za tipičnu neposrednu recepciju je ono što se zbivalo sa rimskim pravom u Njemačkoj. Već prije toga, pravila rimskog prava su prodrli u praksu i zakonodavstvo

⁷ Kontorowitz, *Bractonia Problems*, str. 126.

⁸ Stelling-Michaud, *L'Université de Bologne*, Geneve, 1955.

Italije, Francuske, pa i same Njemačke. Međutim, ovi slučajevi su prije posljedica škola i uticaja učenih pravnika. U Njemačkoj, pored ove neprimjetne, postepene, javlja se i recepcija kao posljedica zakonodavne intervencije vladara.

Postoji više razloga za to, pored onog općeg (rimsko pravo bolje odgovara promijenjenim privrednim prilikama). Njemačka je bila dio carstva Karla Velikog koji se 800. godine krunisao za rimskog cara. Njemački vladari su se smatrali zakonitim nasljednicima rimskih imperatora, a državu su zvali "Sveto rimsko carstvo njemačke narodnosti". Slijedeći razlog je bio feudalna razdrobljenost države. Sukob između centralističkih težnji vladara i separatizma feudalaca, neke države, kao što je Francuska, riješile su u korist centralne vlasti, suzbijajući moć vlastele često surovim sredstvima. U drugima je prevladao separatizam. Tako se Njemačka rasula na oko dvije stotine država u državi ("konfederacija feuda"). Vladar je imao malo vlasti i često se njegova aktivnost svodila na lov i gozbe.

I u pravu je vladao partikularizam. Bilo je nešto općeg prava koje je važno za čitavu teritoriju zemlje (*Gemeines Recht*), ali je dominiralo partikularno pravo (*Landsrecht*). U Francuskoj, gdje je stanje dugo bilo slično ovom u Njemačkoj, govorilo se da građanin mijenja onoliko puta pravni sistem koliko puta mijenja zamorenog konja. U težnji da objedini zemlju i nadvlada rascjepkanost, vladar je pribjegao i rimskom pravu. U tome je imao kao saveznika građanstvo, jer trgovcima nije bilo po volji da na granici svakog feudalnog gospodstva plaćaju nove dadžbine i da se povinuju novim propisima.

Maksimilijan I je 1495. godine osnovao "Carski vrhovni sud" (*Reichskammergericht*) koji je ovlašten da primjenjuje rimsko pravo. Rimskom pravu je priznat status općeg prava, u koje je ulazilo još i kanonsko pravo i zakoni koji su važili na čitavoj teritoriji carstva. Stranke su mogle primjenjivati pred "Carskim sudom" i lokalno pravo, ali je tada bilo potrebno dokazivati kako glasi njegova odredba, dok se za rimsko pravo pretpostavljalo da ga poznaje sud: *iura novit curia*.

Rimsko pravo je u Njemačkoj, kao dio "općeg prava" doprinosilo ujedinjavanju, ali su lokalistički otpori bili toliko jaki, da je tek Bismarck /Bizmark/ "krvlju i gvoždem" uspio ujediniti sve Nijemce u okviru jedne države 1871. g. U Ujedinjenoj Njemačkoj rimsko pravo se primjenjivalo sve do stupanja na snagu Građanskog zakonika 1900. godine.

U koje zemlje je prodro uticaj rimskog prava. Najkraće rečeno, velika većina savremenog svijeta primjenjuje pravna pravila koja se temelje na rimskoj pravnoj tradiciji. To je Evropa, Latinska Amerika, veliki dio Afrike, a neke zemlje primjenjuju sistem koji je mješavina rimske i nacionalne ili neke druge tradicije (*Common law*): islamske zemlje, Indonezija, Japan, Indokina. I u okviru područja sistema precedentnog prava postoje otoci rimske pravne tradicije. Sve ove zemlje pripadaju istoj grupi srodnih pravnih sistema, istoj "porodici" koja se naziva *rimska, rimsko-germanska* ili porodica *civilnog* prava.

A sada nešto detaljnije.

Pored Zapadne Evrope, izuzev Velike Britanije, rimsko pravo je uticalo i na Istočnu Evropu. U pravoslavnim zemljama uglavnom preko Bizantije i to kroz srpske obrade rimsko-bizantijskog prava, a u prvom redu kroz "svetosavski nomokanon", zbirku crkvenih zakona koje je sakupio i preveo Sava Nemanjić. On se primjenjivao ne samo u Srbiji, već

i u Bugarskoj i Rusiji, gdje je, pod nazivom "Kormčaja knjiga" ("krmanoška knjiga") ostao kao izvor prava više stoljeća.

Jedan važan zbornik srednjovjekovnog rimskog prava je nastao u Španiji 1265. g. (stupio na snagu polovinom slijedećeg stoljeća) pod nazivom **Siete partidas** ("Sedam dijelova"). Djelo je Alfonsa Mudrog, kralja Sevilje i Leona, koji je želio stvoriti jedinstveni pravni sistem za svoju državu i koji je povjerio grupi stručnjaka zadatak da stvore jedan zbornik savremenog prava. Iako je bilo nekih institucija običajnog prava, **Siete partidas** je sastavljen pod velikim uticajem rimskog prava. Ovaj kodeks je primjenjivan ne samo u Španiji, nego i u njenim kolonijama, posebno u Latinskoj Americi, pa čak i u Luizijani (SAD). Zanimljivo je da je i danas u španskoj pokrajini Kataloniji rimsko pravo pomoćni izvor prava, tj. da se može primjenjivati kao dopunski izvor, kao sredstvo za bolje razumijevanje katalonskog Gradanskog zakonika.

Iako je Velika Britanija područje "precedentnog prava" (**Common Law**), i u okviru samog otočja i u nekim dijelovima Britanske Imperije, u primjeni je bilo recipirano rimsko pravo. To su Škotska, zatim bivša Južnoafrička Unija, Quebec /Kvibek/ u okviru Kanade.

I u islamskim zemljama osjetio se snažan uticaj rimskog prava, naročito u onima koje su napustile šerijatsko (islamsko) pravo i krenule putem modernizacije. Tako je Turska prihvatila najprije Medželu (krajem prošlog stoljeća), jednu relativno savremenu kodifikaciju građanskog prava, a zatim, gotovo bez izmjena, švicarski Zakonik o obligacijama. Načela rimskog prava prodrli su u Egipat, Tunis, Alžir, Maroko, mnoge zemlje Afrike kada su se oslobodile kolonijalizma. Indonezija i Japan su, također, pretrpjeli uticaj evropskog, tj. recipiranog rimskog prava.

U zemljama socijalizma bilo je dosta instituta koji su se temeljili na marksističkom učenju. Ali, u mjeri u kojoj je postojala sfera privatne svojine, primjenjivalo se i rimsko pravo. A sam način nastanka i primjene pravnih propisa, obrazovanja pravnika pripadao je rimskoj pravnoj tradiciji. Poslije pada komunizma, sve te zemlje se vraćaju kontinentalnoj, tj. rimskoj pravnoj porodici.

Sve u svemu, pravila koja su stvorili stari Rimljani, u obliku koji je prilagođen potrebama različitih epoha i društava, predstavljaju sistem normi koji je više nego bilo koji uticao na historiju prava i koji je i danas u primjeni u većem dijelu svijeta. To je jedan posredni dokaz "pravničke genijalnosti" ovog naroda.

Škola prirodnog prava

Slijedeći pokret poslije humanizma i renesanse, bio je racionalizam, koji se temelji na vjerovanju u razum (*ratio*), u prosvjećivanje. S jedne strane čovjek je shvatio da nije centar kosmosa (heliocentrizam), ali je s druge strane sebe i svoj razum stavio u centar ideja. Francuz Descartes /Dekart/ i Englez Bacon /Bekon/ su utrljali put jednom novom naučnom metodi čiji su sljedbenici bili Thomas Hobbes /Tomas Hobz/, John Locke /Džon

Lok/, Montesquieu /Monteskje/ i Jean-Jacques Rousseau /Žan-Žak Ruso/. Napredak matematike i Njutnov /Newton/ otkriće mehanizma svemira silno su učvrstili ljudsko samopouzdanje, vjeru u snagu razuma. Vjerovanje u razum je staro. Šta su grčki filozofi do racionalisti? I sam naziv *filozofija* znači *ljubav prema mudrosti*.

Jedan od prvih koji je ovaj metod primijenio, znatno prije Newtona, samo na društveni i pravni fenomen, a ne na prirodne pojave, bio je Holanđanin Hugo Grotius (1583-1645). Njegovo djelo "O pravu rata i mira" (*De iure belli ac pacis*) je temelj učenja o prirodnom pravu i prva knjiga međunarodnog javnog prava.

Teorija prirodnog prava se zasniva na diobi prava na *pozitivno*, dato historijom i odnosom snaga, i *prirodno*, dato razumom. Prvo je nesavršeno, drugo savršeno, jer se temelji na razumu i prirodi. Ova ideja, koja ima zametak u učenjima grčkih filozofa, našla je plodno tlo u historijskom trenutku u kome je građanstvo težilo za promjenom postojećeg pravnog i političkog sistema, koji je osuđivan kao protivan prirodi. U te razumom date ideje spadalo je shvatanje o svetosti privatne svojine, slobode kretanja ljudi i dobara, mogućnost građana da sami određuju svoj politički sistem. Drugim riječima, filozofija prirodnog prava bila je i poklič na pobunu, jer je jedno od prirodnih prava čovjeka da i silom, ako treba, zamijeni nesavršeni poredak i uvede savršeni.

Na prvi pogled ovakvo polazno stanovište bilo je protiv svih naslaga historije, pa i protiv rimskog prava. Ali nije bilo tako. U rimskom pravu, upravo u jednom njegovom dijelu (*privatno pravo*) pripadnici ove škole su našli punu potvrdu svog učenja, kao da su se vratili na stav glosatora da je to *ratio scripta*. Ali nisu prihvatili neke druge institute rimskog prava, u prvom redu ropstvo, a većina je odbacivala i državno uređenje principata i dominata, dok su bili puni hvale za republiku (Montesquieu).

Prve građanske kodifikacije, a naročito francuski Građanski zakonik (*Code civil*) iz 1804. godine rezultat su učenja škole prirodnog prava.

U Njemačkoj je također bio jak uticaj ovih ideja, ali je tokom prošlog stoljeća došlo do nastanka dvije škole: historijskopravne i pandektističke, od kojih je prva bila zasnovana na apstraktnim idejama o suštini prava, a druga okrenuta praksi.

Historijskopravna škola

Pod uticajem revolucionarnih ideja holandske i francuske buržoaske revolucije, polazeći od učenja teoretičara prirodnog prava, i u Njemačkoj su se javili glasovi da bi trebalo napraviti građanski kodeks. Naročito je glasan bio Thibault (Tibo) koji je smatrao da treba usvojiti ili francuski ili pruski zakonik. Međutim, njemački pravnik francuskog porijekla, Friedrich Karl von Savigny (Fridrih Karl Fon Savinji) napisao je 1816. godine raspravu u kojoj se suprotstavio ovakvim planovima, izlažući ideje koje su bile oduševljeno prihvaćene od mnogih.

Učenje historijskopravne škole je reakcija na školu prirodnog prava. Dok se shvatanje o prirodnom pravu zasniva na racionalizmu, podloga za novi način gledanja na pravni fenomen je *romantizam*. Devetnaesto stoljeće je doba procvata historijskih nauka i filozofije. U to vrijeme su se probudile mnoge evropske nacije i počele da istražuju svoju prošlost, tragajući za dokazima svoje stvarne ili izmišljene veličine.

Historijskopravna škola odriče postojanje razumom datog, univerzalnog prirodnog prava. Svaki narod ima određene osobenosti, koje čine njegovo nacionalno biće. Kao što su jezik, nošnja, folklor i kuhinja izraz ove specifičnosti, tako je i pravo neposredna posljedica nacionalnog duha.

Fenomen "narodnog duha" nije shvatan statično, već u razvoju. Narod se najprije služi nepisanim, običajnim pravom. Zatim pravnici naučno obrađuju pravni sistem. Tek kasnije, kada sazru uslovi, može se pravo kodificirati. Savigny je zaključio da njemačko pravo još nije dostiglo taj stepen i da sa kodifikacijom treba sačekati.

Kao i mnoge druge, ni ideje Savignya nisu samonikle. One imaju korijen u filozofiji Herdera /Johan Gottfried Herder, 1744-1803/, koji ističe važnost "narodne duše" i "narodnog duha (Volksgeist)", u Hegelovom (1770-1831) shvatanju historije, kao emanaciji "svjetske duše", "svjetskog duha" kroz dijalektičku borbu suprotnosti, dijalektiku.

Dok je prirodnopravno učenje djelo mlade buržoazije, poziv na pobunu protiv historijski datog poretka u ime onog koji nalaže razum, historijskopravna škola je stav građanstva koje je osvojilo vlast i koje u revoluciji više vidi prijetnju no obećanje i zato daje prednost mirnoj evoluciji nad prevratom.

Sljedbenici Savignya u Njemačkoj bili su Mommsen /Momzen/, Krüger /Kriger/, Lenel, kod Francuza Appleton /Aplton/, Girard /Žirar/, Lévy-Bruhl /Levi-Bril/, a u Italiji: Bonfante /Bonfante/, Arangio-Ruiz /Arando-Ruiz/. Blizak ovim idejama, iako zauzima posebno mjesto je i Nijemac Jehring (Jering), koji je napisao djelo "Duh rimskog prava". Baltazar Bogišić, tvorac Imovinskog zakonika za Crnu Goru, također pripada ovoj školi.

Sve su to čuvena imena pravne nauke i ovo doba je u znaku velikog uspona romantičkih studija. Zasluga ove škole, koju uslovno možemo nazvati njemačkom (*mos docendi germanicus*), sastoji se u posvećivanju pažnje razvoju rimskog prava, u vraćanju izvorima, naročito onim starijim. Ona je sakupila veliku građu, dala dosad najbolja izdanja Justinijanovog korpusa i drugih pravnih spomenika. Ali je bilo i nedostataka. Najveći je u tome što je polazila od donekle mistično shvaćenog "nacionalnog duha". Pored toga, precjenjivala je rimsko klasično pravo, kao izraz pravog narodnog duha Rimljana, a potcjenjivala sve postklasično, "bizantijsko". Sve što se nije slagalo sa njihovim predstavama o stilskoj čistoći i nepogrešivoj pravnoj logici, klasičari su pripisivali interpolacijama. Tako je mnogo jalovog truda uloženo u "lov na interpolacije".

Pandektisti

Na primjeni rimskog prava u praksi i na potrebama teorijske obrade ove primjene nastala je u Njemačkoj i u nekim drugim zemljama škola koja se naziva, prema grčkom nazivu *digesta* – *pandektisti*. Njoj je prethodila škola *kameralista*, koja je naziv dobila prema nazivu suda koji je uveo Maksimilijan II (Rechskammergericht). Oni su najprije tumačili Akursijevu Glosu, a zatim su se vratili originalnim tekstovima Justinijanove kodifikacije.

Pandektisti su, u izvjesnom smislu nastavili djelo glosatora i postglosatora, tj. tumačenje rimskog prava sa gledišta prakse, ali uz primjenu novih dostignuća pravne nauke, logike i dogmatike. Za njih je pravni sistem zatvorena i skladna cjelina na koju treba primijeniti zakone logike i naučne metode tumačenja. Nasuprot Savignyu i njegovim sljedbenicima, oni se nisu vezivali isključivo za klasično rimsko pravo, već su prihvatili potonji razvoj, dodavši svoj doprinos onim stoljetnim nadgradnjama i tumačenjima. Naročito su obraćali pažnju na definicije, sistematizacije i klasifikacije. Davali su jasne i detaljne formulacije vodeći računa o njihovom uticaju na životne situacije. Ponekad je to vodilo u sitničavo "sjeckanje dlake na četvoro", kao i svako doktrinalno pretjerivanje. Uticaj ove škole je bio vidljiv na Njemački Gradanski zakonik, iako je njegova teorijska inspiracija ležala u učenju historijskopravne škole. Savremena nauka gradanskog prava preuzela je mnoge kategorije pandektista.

Predstavnici ovog pravca su bili Puchta /Puhta/, Dernburg /Dernburg/, Windscheid /Vindšajd/ u Njemačkoj, a bilo je sljedbenika i u drugim zemljama, posebno u Holandiji, Italiji, Austriji i Francuskoj. I u Engleskoj se osjetio ovaj uticaj, gdje je John Austin /Džon Ostin/ primijenio metod pandektista na englesko precedentno pravo.

Novije tendencije

Dio romanista još uvijek slijedi učenje historijskopravne škole, a nisu iščezle ni ideje škole prirodnog prava, kao ni pandektistički pristup. Ipak se osjećaju i druge tendencije: marksistički metod, učenje o "globalnoj" historiji, nova tehnologija naučne obrade podataka.

Marx i Engels se nisu posebno bavili rimskim pravom, bar ne u sačuvanim djelima, ali su u više navrata hvalili normativni sistem Rimljana kao osnovu savremenog prava.⁹ Ne treba zaboraviti da je Marx po obrazovanju bio pravnik (doduše nije završio studije), da je u mladosti bio pod velikim uticajem Hegela i da je kritizirao historijskopravnu

⁹ Engels je pisao u *Anti-Diringu* (Beograd, 1959, str. 115): "Pod Rimskim Carstvom postepeno je nestalo ovih razlika, izuzev razlike između slobodnih i robova, tako je nastala, bar za slobodne, ona jednakost privatnih lica na čijim se osnovama razvilo rimsko pravo, najsavršenije od svih poznatih prava koja se temelje na privatnoj svojini".

školu.¹⁰ Marksizam je skrenuo pažnju na veliku ulogu privrede i klasne borbe na nastanak i razvoj prava. Izgleda da je bio uspješniji u odgonetanju prošlosti nego u traganju za "svjetlijom budućnošću".

Pod uticajem sociološkog metoda javile su se neke nove tendencije u proučavanju historije uopće, pa i rimskog prava. Spomenimo školu "analista" u Francuskoj, koja utiče i na naučnike drugih zemalja. Po njima treba prestati sa historijom vladara i bitaka. Historija mora da bude "totalna" da vodi računa o društvu u cjelini, o malom čovjeku, o svim vidovima ljudske egzistencije u prošlosti. To je, dakle, jedna sociologizirana historija. Takav pristup utiče i na proučavanje rimskog prava. Pod uticajem ovakvog gledanja u Francuskoj je uveden novi predmet "historija institucija i društvenih činjenica" umjesto ranijih historijskopравnih predmeta. Uticaj "analista" vidi se i u nazivima općih tema nekih kongresa pravnih historičara: "Upravljači i oni kojima se upravlja", "Položaj djeteta u pravnoj historiji", "Eros i pravna historija".

Nove tehničke mogućnosti, naročito kompjuterska obrada podataka prihvaćene su i od nekih romanista. Postoje naučnici, kao Honoré /Honore/ iz Engleske, koji numeričkom obradom tekstova, upoređivanjem učestalosti nekih riječi u djelima klasičnih pravnika, brojem citata, dolaze do zanimljivih rezultata.

Fond izvora za historiju rimskog prava nije se suštinski promijenio, i dalje njegovu okosnicu čine Justinijanov zbornik, Teodosijev kodeks i Gajeve *Institucije*. Ipak, novija istraživanja su otkrila izvjestan broj dokumenata, naročito u perifernim dijelovima bivše Rimske Imperije: u Egiptu, Transilvaniji, Španiji, a ima i novina u samoj Italiji: voštane tablice iz Herkulanuma. Pored toga, bogat arheološki materijal koji svakodnevno daju otkopavanja na Bliskom istoku, iako se odnosi na jedan drugi historijski period i na jednu stariju civilizaciju, otkriva ranije nepoznate odnose između starog egipatskog, klinopisnog prava i prava kojim su se služili Rimljani. Sve više se uvida da rimski doprinos pravnoj historiji, iako ogroman, ipak nije pao s neba, već se, kao i gotovo sve ostalo u historiji civilizacije, temelji na međusobnom prožimanju raznih kultura, pa i na pozajmicama od drugih naroda.

¹⁰ J. Jaeger, *Marx et Savigny*, "Archives de Philosophie du droit", br. 12/67, str. 65-89; D. Kelly, *The Metaphysics of Law: An Essay on the Very Young Marx*, "American Historical Review", br. 83/78, str. 350-367.